

ZALOTY W TRADYCYJNYM WESELU BUŁGARSKIM¹

JOANNA MLECZKO

Uniwersytet Śląski

W kulturze ludowej osiągnięcie przez dziewczęta i chłopców wieku upoważniającego do zawarcia związku małżeńskiego, pociągało za sobą uformowanie się dwóch grup rówieśniczych i ich wzajemne otwarcie się na siebie. O ile wcześniej przedstawiciele obu grup zamykali się we własnym gronie, o tyle teraz, szukali możliwości wyjścia poza jego obręb, nawiązania kontaktu z płcią przeciwną (Hristov 1990: 6). I tak oto w utrwalonej przez tradycję czasoprzestrzeni dochodziło do przedmałżeńskiego obcowania panien i kawalerów.

Określenie ram wiekowych zezwalających na zawarcie związku małżeńskiego, w tradycyjnej kulturze, było podyktowane nie tylko biologiczną² oraz społeczną koniecznością założenia rodziny i przedłużenia rodu – w równej mierze zależało od czynników natury społeczno-ekonomicznej czy moralnej.

Dolna i górna granica przedziału wiekowego, wyznaczana przez lokalną tradycję, mogła być różna dla obu płci. Dla dziewcząt dolna granica zaczynała się wraz z osiągnięciem przez nie pełnoletności Kapan¹⁷⁶, Stran²⁷¹, choć nie brak miejsc, w których wychodziły za mąż wcześniej – już w wieku 16 Pir³⁹⁰, Dobr²⁷³, 17 lat Lov³⁷¹³. Chłopcy najwcześniej mogli żenić się po

¹ W bułgarskiej literaturze przedmiotu obrzędowość weselna obejmuje obrzędy przedweselne (w tym zrytualizowane formy okazywania zainteresowania płcią przeciwną, prowadzące do wyboru kandydatki na żonę, a w konsekwencji wysłanie do jej domu swatów i, w razie zgody rodziców na wydanie córki za mąż, wyprawienie zaręczyn), właściwe wesele oraz obrzędy realizowane już po jego zakończeniu, których celem było włączenie młodych do grupy dorosłych, pozostających w związku małżeńskim (Ivanova 1984; Legurska, Pavlova, Kitanova 2012: 31–82).

² Bycie panną (замомяване), w przeciwieństwie do bycia panną na wydaniu (мома за женене), zaczynało się dla dziewczyny wraz z pierwszą miesiączką Lov³⁷¹.

³ Jeśli dziewczyna nie była pełnoletnia, do zawarcia związku małżeńskiego niezbędne było specjalne zezwolenie udzielane przez wyższego prawosławnego duchownego Lov³⁷¹. Czasami, żeby uzyskać zgodę na ślub przed osiągnięciem wieku wymaganego przez cerkiewne rozporządzenia, młodzi, mając zgodę rodziców, pobierali się (пристават си), zmuszając cerkiew do uznania ich małżeństwa Kapan¹⁷⁶.

ukończeniu 18-go Dobr273, Pir390, 19-go Stran271, 22-go roku życia Stran271 – Malko Tarnovo. Górna granica u dziewcząt to: 20-y Stran271, 22-y Kapan176, Dobr273, Pir390, 25-y rok życia Lov371, zaś u chłopców: 25-y Dobr273, Pir390, rzadziej 23-y Stran271 – Malko Tarnovo i 21-y Stran271. Chłopcy byli zatem najczęściej o kilka lat starsi od dziewcząt – żenili się po odbyciu służby wojskowej Kapan176, Stran271 – Malko Tarnovo, Żeljazkovo lub przed poborem Stran271. Zdarzało się jednak (tendencja właściwa głównie dla zachodniej Bułgarii⁴), że byli młodszy od swojej partnerki Lov371 – Kakrina, Smočan.

W przypadku chłopców na wiek, w którym zakładali rodzinę, mógł mieć wpływ także rodzaj wykonywanej profesji – stosunkowo późno żenili się ci, którzy uczyli się zawodu, lub ci, którzy wyjeżdżali na zarobek do innych krajów Pir390.

Wśród czynników społeczno-ekonomicznych, decydujących o wcześniejszym czy późniejszym ożenku, szczególną rolę odgrywał status materialny panny/kawalera, choć i tu reguły zmieniały się w poszczególnych częściach kraju. I tak np. w Strandży dziewczęta-sieroty chciały jak najszybciej opuścić rodzinny dom, licząc, że w nowej rodzinie będzie im lepiej niż przy macosze lub ojczymie, a z kolei dziewczęta i chłopcy z biedniejszych rodzin przyśpieszali lub opóźniali zawarcie związku małżeńskiego, jeśli mieli nadzieję, że wejdą do zamożniejszej rodziny Stran271. Gdzie indziej panny z biedniejszych rodzin wychodziły za mąż wcześniej, niż te z bogatszych Lov371 – Černi Vit, a najbiedniejsi chłopcy żenili się późno (między 25 a 30 rokiem życia) Pir390.

Ogólna tendencja była jednak taka, by jak najdłużej utrzymać dziewczynę w rodzinnym domu, a jak najszybciej, zanim pójdzie do wojska, ożenić chłopaka Pir390, Dobr273. Zarówno w jednym, jak i drugim przypadku dziewczyna była pożądaną siłą roboczą. Dlatego zwykle chłopcy osieroceni przez matkę żenili się wcześniej Kapan177.

Nie bez znaczenia była też sytuacja rodzinna dziewczyny/chłopaka – posiadanie starszego rodzeństwa stanu wolnego, mogło być w tradycyjnej kulturze ludowej, najważniejszą przeszkodą wejścia w nową rolę społeczną Stran273. W wielu miejscach przestrzegano zasady, zgodnie z którą młodsza siostra lub młodszy brat (подяфка, подефка) do momentu założenia rodziny przez starsze rodzeństwo nie mieli prawa zachowywać się jak panna na wydaniu i kawaler szukający żony (да се момеят/да се ергенят). Rodzice rzadko wyrażali zgodę na zmianę tej kolejności, ponieważ panowało przekonanie, że ta/ten, kto ustąpił miejsca młodszemu rodzeństwu, nigdy nie założy rodziny⁵ Lov373.

Zwykle po przekroczeniu górnej granicy wiekowej wstąpienie w związek małżeński stawało się coraz trudniejsze. Panna, która uchodziła już za starą (стара/дърта Lov371, попреминала Dobr273), jeśli była zdrowa, mogła jeszcze wyjść za mąż za wdowca lub starego kawalera. Podobny los czekał chłopaka, którego zaliczano do kategorii starych kawalerów (изостанал ерген Lov371, попреминал Dobr273) Lov371.

⁴ W końcu XIX w. i na pocz. XX w. w tym rejonie Bułgarii dochodziło do zawierania małżeństw między partnerami, których dzieliła bardzo duża różnica wieku (on: 12–14 lat, ona: 20–25 lat, co prowadziło do uznawanego za naganny, procederu utrzymywania intymnych relacji między ojcami nieletnich mężów i ich synowymi) (Hristov 1992: 3–4).

⁵ Zwykle uważano, że starsze rodzeństwo, które miało żonate/zamężne młodsze rodzeństwo nie będzie mogło łatwo znaleźć partnera z powodu jakiegoś defektu. Na szczególne potępienie skazywała się dziewczyna, która wyszła za mąż przed starszą siostrą. Nie miała już nigdy wstępu do domu rodzinnego. Wyjątkowo można było wstąpić w związek małżeński przed starszą siostrą lub bratem, jeśli ta/ten z ważnych przyczyn nie wstępował(a) w związek małżeński. Wówczas, w obecności rodziców, młodsza siostra/młodszy brat prosili o przebaczenie, całując rękę matki i ojca Pir391.

Osiągnięcie wieku upoważniającego do zawarcia związku małżeńskiego w tradycyjnej kulturze pociągało za sobą zmiany w wyglądzie – w ubiorze, noszonych ozdobach, uczesaniu.

Włosy odgrywały istotną rolę wśród znaków świadczących o społeczno-rodzinnej pozycji kobiety. Przywilejem panny było chodzenie z odkrytą głową i włosami splecionymi w wiele warkoczyków (czasami doczepiano nawet dodatkowe z cudzych włosów lub własnych, które wypadły przy czesaniu). Uczesanie i odpowiednie ozdoby głowy miały sygnalizować prawo dziewczyny do wstąpienia w związek małżeński i wywołać pożądaną reakcję u tych, do których przekaz był adresowany – kawalerów i ich rodzin (Ganeva 2000: 54–58). U kawalera znakiem jego nowej społeczno-rodzinnej roli „poszukiwacza” żony był kiczur z jednej strony czoła Stran271.

Ważnym zewnętrznym znakiem nowego stanu był także bukiecik (z kwiatów ogrodowych, rzadziej polnych lub leśnych) (Stojnev 1994:167) noszony zarówno przez panny, jak i kawalerów. Panieński bukiecik oznaczał, że dziewczyna należy już do grona tych, z których można wybierać kandydatki na żony, że ma prawo spotykać się z chłopcami. Dziewczyna bez bukiecika nie chodziła na choro, na wieczornice (седенки), po wodę, na wykopki, a nawet na żniwa. Kiedy szła na rolę, zdejmowała go i wkładała go do ceramicznego naczynia z wodą i dopiero pod wieczór w drodze do wsi ponownie przypinała Stran270. Panny i kawalerowie nosili bukiecik po lewej stronie. Gdy chłopak dostał/skradł⁶ dziewczynie bukiecik, przypinał go po prawej stronie na kołpaku (na wysokości ucha), co oznaczało, że miał w stosunku do jego właścicielki poważne, matrymonialne zamiary (po tej stronie nosili bukieciki ci, którzy pozostawali w związku małżeńskim) (Ganeva 2000: 59). Gdy dziewczyna przyjmowała przesłany jej przez chłopaka bukiecik, deklarowała odwzajemnienie uczuć Pir391.

Funkcję znaku spełniał też strój. Ten, który zakładała panna był dziełem jej rąk, a tym samym dowodem dojrzałości, opanowania najważniejszych kobiecych umiejętności (Mihajlova 1976: 15). Jego charakterystycznymi elementami były: sukmana, fartuch i chusta Lov371, Stran270. W ubiorze kawalera pojawiały się nowe spodnie, kołpak i pas Lov371, szeregi ozdobnych sznurów, przewieszona przez pas chusta Stran271. W jednym i drugim przypadku dominowały jaskrawe kolory, bogate zdobienia Dobr234.

Oprócz zmian w wyglądzie osiągnięcie wieku pozwalającego młodemu pokoleniu na usamodzielnienie, pociągało za sobą także konieczność podporządkowania się określonym normom zachowania. Najważniejsze dotyczyły przedmałżeńskiego obcowania panien i kawalerów⁷.

⁶ Czasami nie robił tego osobiście chłopak, mogła go wyręczyć jego krewna Stran271 – Gorno Jabalkovo.

⁷ W tradycyjnej kulturze, zwłaszcza w wieku XIX i na przełomie wieków chłopak nie zawsze miał decydujący głos w wyborze przyszłej żony. Jeśli jego kandydatka nie spełniała oczekiwań szerokiego kręgu krewnych (nie tylko rodziców), musiał z niej zrezygnować, albo mógł postawić na swoim i ponieść konsekwencje sprzeciwienia się woli rodziców. Nieuczestniczenie w przedmałżeńskich formach obcowania z przedstawicielami płci przeciwnej (np. kawalerów-owczarzy, którzy, będąc na wypasie, rzadko schodzili do wsi), było jednoznaczne ze skazaniem się na wybór partnera dokonywany przez innych (jeszcze na początku XX w. zdarzało się, że dziewczynę żeniono ze spodniami chłopaka (Hristov 1990: 12–13)) Stran272.

Ważną rolę w nawiązywaniu znajomości między przedstawicielami obu płci, a w dalszej kolejności okazywaniu uczucia swoim wybrankom odgrywały wiejskie chora organizowane w każdą niedzielę (zimą i latem) lub z okazji wielkich świąt Lov372. Każdy chłopak próbował podczas chora złapać się dziewczyny, która wpadła mu w oko. Jeśli ta wyrażała zgodę, żeby przy niej stał, trwała do końca chora, a czasami nawet zaczynała śpiewać drugą pieśń, żeby być przy nim jak najdłużej. Jeśli jednak chłopak nie spodobał się jej, czym prędzej puszczała jego rękę i opuszczała tańczących pod pretekstem, że jest zmęczona Lov372 lub po prostu uciekała Stran271. W tańcu dochodziło do wymiany zdań⁸, spojrzeń („Едно момиче, като харесва някой ерген, се към него гледа. Очите му са се към него. Друг ерген не поглежда” Stran271 – Balgari), można było poprosić dziewczynę o bukietik Lov372.

Panny na wydaniu i poszukujący kandydatek na żony kawalerowie mogli spotykać się przy studni/źródle (чешма) Kapan178, Stran271 – jeśli dziewczyna pozwoliła chłopakowi napić się wody, którą niosła, to oznaczało, że jest mu przychylna Lov371.

Petko Hristov, analizujący szczegółowo formy przedmałżeńskiego obcowania we wsi Noevci (Breznińskie) w latach 20. – 30. XX w., zwrócił uwagę na ewolucję sposobów okazywania zainteresowania płcią przeciwną, na zanikanie utrwalonego przez tradycję stereotypu picia z naczynia czy kradzieży bukietika. Zastąpiły je rozmowy, pocałunki, a nierzadko i wkładanie rąk pod pazuchę. Nigdy jednak, mimo iż do dziewictwa dziewczyny nie przywiązywano już tak dużej wagi, na nic więcej młodzi sobie nie pozwalali, pamiętając, że są wystawieni na widok publiczny⁹ (Hristov 1990: 6).

Spotkania młodzieży miały miejsce także podczas różnego rodzaju wieczornic (седенки)¹⁰ Kapan178, Stran271, Lov372, Pir390. Latem były one organizowane na drodze przed domami, a jesienią i zimą – w jakimś zamkniętym pomieszczeniu. Sezon *sedenek* był wyznaczany przez kalendarz – rozpoczynał się wraz z dojrzewaniem derenia („Червена дрянка, мома на седянка”). Spotykano się na nich w poniedziałki, środy lub piątki wieczorem Lov372. Należały one do codziennych form obcowania (Hristov 1990: 7).

Zgodnie z obowiązującymi normami, które nie zezwalały pannom na przebywanie sam na sam z chłopcami oraz na chodzenie samym na *sedenki* Stran270, prowadziły je tam matki albo już na miejscu były one bacznie obserwowane przez zamężną kobietę Lov372. Przychodzący na wieczornice kawalerowie (zgromadzone panny otwierały okna śpiewały pieśni, by ci¹¹ wiedzieli, gdzie ich szukać (Hristov 1990: 7): „Който не дойде на нашата седянка, сляп да ходи, хляб да проси” (Ganeva 1991: 265)), starali się usiąść obok swoich wybranek. Jeśli chłopak podobał się dziewczynie, robiła dla niego miejsce

⁸ Dziewczyna i chłopak, którzy byli sobą zainteresowani w krótkich rozmowach mogli sobie dać słowo, ale ono nie musiało być dotrzymane, jeśli dziewczyna zakochała się w innym lub gdy rodzice chłopaka nie zaakceptowali jego wyboru Lov372.

⁹ Dorośli ze strony chłopaka mieli możliwość obserwowania dziewcząt codziennie w ich wiejskim środowisku; ponadto przyglądali się jak dziewczęta zachowują się podczas świąt, na choro Pir391.

¹⁰ Ze względu na rodzaj wykonywanych prac *sedenki* nosiły różne nazwy, np. попрелки (przędzenie), беленка (tuskanie kukurydzy), меджии („bicie” konopi) Stran271. Podstawowym celem tego typu spotkań były jednak prace związane z przygotowaniem przez każdą pannę własnego wiana (Hristov 1990: 7).

¹¹ Na *sedjanke* dopuszczano tylko tych kawalerów, którzy byli wybrankami zgromadzonych panien (Hristov 1990: 7).

lub podawała stołek. Gdy spotykano się, by prząść, chłopak mógł wziąć wrzeciono, żeby pomóc dziewczynie przy rozwijaniu przędzy, gdy „biło się” konopie, siadał naprzeciw niej, a przy łuskaniu kukurydzy – pracowali razem Stran²⁷¹. Żeby sprowokować dziewczynę do rozmowy, chłopak urywał jej nitkę, szarpał kądziel, chował wrzeciona lub kłębki wełny Sak²¹⁹. Czasami oboje oddalali się, żeby porozmawiać Lov³⁷². Podczas tzw. gaszenia lampy (niby przypadkowo któryś z kawalerów gasił lampę), w zamieszaniu, jakie wynikało, mogło dochodzić nawet do wymiany pocałunków, czułości, pieszczot (Hristov 1990: 7; Ganeva 1991: 261). Podczas tych spotkań, na które mogli być zapraszani także chłopcy z okolicznych wsi¹², panowała intymna atmosfera, a jak zauważa Petko Hristov, każda pieśń, zaczepka i odpowiedź na nią jednoznacznie sugerowały mający nastąpić ożenek¹³ (Hristov 1990: 7). Bożanka Ganeva zwraca uwagę na jeszcze jedną istotną cechę *sedjanki* – była to jedyna w bułgarskiej tradycji, forma obcowania młodych w okresie przedmałżeńskim, w której inicjatywę przejmowały panny. To one zapraszały do siebie kawalerów i robiły wszystko, by zwrócić na siebie ich uwagę (śpiewając, wykonując jakieś prace, a nierzadko uciekając się do magii) (Ganeva 1991: 259).

Poza *sedenkami* młodzi spotykali się także w ramach sąsiedzkiej pomocy (тлака). Tutaj, jak nigdzie indziej, panna mogła pochwalić się umiejętnościami wymaganymi od przyszłej gospodyni. *Tłaka* była jednak zarezerwowana tylko dla młodzieży z tej samej wsi (Hristov 1990: 6–7).

Okazję do zawarcia znajomości i okazania uczucia dawał również udział w obrzędach Stran²⁷¹. Możliwość publicznej prezentacji, zwrócenia na siebie uwagi wiejskich kawalerów i ich rodzin, dziewczęta zyskiwały już podczas *lazaruvane*¹⁴ – obrzędu inicjacyjnego¹⁵, który sankcjonował ich prawo do wstąpienia w związek małżeński. Dla chłopców funkcjonalnie analogicznym obrzędem było *koleduvane* (Stojnev 1994: 173–174, 200) – odwiedzenie domu dziewczyny przez chłopaka wraz z drużyną kołędników mogło być traktowane jako deklaracja uczuć (Hristov 1990: 8).

¹² Poszerzenie kręgu osób, z których można było wybierać przyszłego partnera, zarówno z punktu widzenia chłopaka, jak i dziewczyny, odbywało się pod pewnymi warunkami (trzeba było zostać wprowadzonym przez kogoś zaufanego lub gospodynię) (Hristov 1990: 7).

¹³ B. Ganeva, analizując repertuar pieśni *sedenkarskich*, wspomina m.in. o grupie tekstów folkloru, w których motywem przewodnim jest spanie ze sobą panien i kawalerów, spotykających się na *sedjance* („Пошла сиденка да лега./ Коя че с кого да лега, / бела е Неда с Мемеда, / тѣнка е Стана със Мана, / а я чем, Велко, със тебе./ У село пису писуват / коя с кого е легала ...”). Ma to (obok innych faktów) wyraźnie wskazywać na przedmałżeńską funkcję tej formy obcowania młodych w tradycyjnej kulturze ludowej (całego rejonu Słowiańszczyzny), mającą poświadczenie w przeszłości (Ganeva 1991: 261).

¹⁴ Por. np. motywy pieśni towarzyszących *lazaruvane* w cyklu kawalerskim (chłopak wybiera dla siebie dziewczynę – *lazarę*) lub gospodarskim (*lazarki* wskazują gospodarzowi odpowiednią kandydatkę na synową – jedną z nich) (Mleczo 2007: 40, 88–91). Dla dziewcząt obrzęd ten było pierwszą okazją do zaprezentowania się przed społecznością wiejską (na podwórzach odwiedzanych domów, w drodze do nich, w karczmie, na wiejskim palcu) w roli potencjalnych kandydatek na żony/synowe, co potwierdza zwyczaj zabierania *lazarkom* ich bukietów (prosił o bukiet chłopak, lub w jego imieniu – matka, okazując tym samym zainteresowanie dziewczyną) (Kuzmanova 1989: 254).

¹⁵ W tradycji ludowej czas zawierania związków małżeńskich wiązał się z osiągnięciem przez dziewczynę i chłopaka dojrzałości fizycznej (Ivanova 1982: 5), co jednak nie było równoznaczne z prawem do założenia rodziny (Bajburin 1993: 63). Dawał je dopiero udział w obrzędach inicjacyjnych, prowadzących do uzyskania nowego statusu społecznego, którego ostatecznym potwierdzeniem miało być małżeństwo.

Do realnego obcowania dochodziło za to w trakcie obrzędu weselnego: niezamężne dziewczęta i nieżonaci chłopcy brali udział w mieleniu zboża – oboje trzymali drążek żaren, uczestniczyli w zabawie z obrzędowym pieczywem i niszczeniu sztandaru weselnego Stran²⁷¹. Z kolei podczas obchodów dnia św. Jerzego spotykali się przy huśtawkach Lov³⁷².

Huśtanie na huśtawkach można traktować jako specyficzną formę rytualnego zachowania społeczno-wiekowej grupy gotowych do prokreacji (Koleva 1977: 166). Jednak nie było ono tu tylko okazją do nawiązania kontaktu między pannami na wydaniu i poszukującymi kandydatek na żony kawalerami. Spełniało znacznie ważniejszą rolę. W sposób magiczny pobudzało ono dziewczynę/chłopaka do działania na rzecz zamążpójścia/ożenienia się – było bodźcem do zmiany ich dotychczasowego statusu społecznego. Tatiana Agapkina rytualne huśtanie zestawia z obrzędami przejścia. Transformacja, prowadząca do utraty jednego statusu na rzecz nowego, jest możliwa tylko w punkcie przecięcia ziemskiej i niebiańskiej sfery bytu, gdzie człowiek staje się wolny od wpływu ziemskich czynników. W symbolicznym planie huśtanie stwarza warunki do takiej właśnie „izolacji”. W locie, w powietrzu dokonuje się wewnętrzna przemiana jednostki – „przejście” na płaszczyźnie społecznej z jednego stanu do drugiego. Potwierdzają to, przywołane przez rosyjską badaczkę wyjątkowe sytuacje, w których huśtali się także rodzice młodych dziewcząt i chłopców w wieku przedmałżeńskim – tym samym byli oni popychani do działania na rzecz spełnienia ciężącego na nich obowiązku wyprawienia córce/synowi wesela.

W czasie huśtania śpiewano pieśni i przyśpiewki, w których albo wspominało się o już istniejących parach, życząc im rychłego wesela lub nazywano po imieniu przyszłe pary: „Люлко, люлко, полюлейко, Та кой седи на люлката? Комна седи на люлката! Та кой си полюлява? Тодор си я полюлява!”¹⁶. Nierzadko w czasie huśtania zmuszano pannę, żeby przyznała, za którego chłopaka chciałaby wyjść: „Казвай кого любиш?” (Agapkina 1997: 85–88, 94–95).

Dziewczyna była stroną pasywną w wyborze przyszłego męża, ale miała prawo odpowiedzieć z wzajemnością na propozycję chłopaka, albo ją odrzucić. Jednak zgodnie z obowiązującymi zasadami nie mogła, odrzucając awanse chłopaka, być niedelikatną. Jeśli poczuł się dotknięty, chłopak mógł w akcie zemsty zdjąć bramę z jej domu lub wyprowadzić na drogę wóz jej ojca. Do pocz. XX w. takie gesty były traktowane jako symboliczne zhańbienie Lov³⁷².

Zrytualizowane (osadzone w ściśle określonej czasoprzestrzeni, obwarowane szeregiem zakazów i nakazów) formy obcowania panien na wydaniu i kawalerów-poszukiwaczy kandydatki na żonę były zatem obligatoryjnym warunkiem, bez którego niemożliwy stawał się najważniejszy moment w życiu każdej jednostki – założenie rodziny, a w konsekwencji zostanie pełnoprawnym członkiem wiejskiej społeczności (Hristov 1990: 4–5).

¹⁶ Cytat z Koleva 1977: 162 za Agapkiną 1997.

BIBLIOGRAFIA

- Agapkina 1997:** Агапкина Т. *Митология и символика на народните развлечения: люлките в традиционната култура на славяните.* – *Българска етнология*, 1–2/1997, 81–95.
- Bajburin 1993:** Байбурин А. *Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов.* Санкт-Петербург, 1993.
- Ganeva 1991:** Ганева Б. *Пеенето в седянката във връзка с нейната предбрачна функция.* В: *Проблеми на българския фолклор.* Т. 8. *Българският фолклор в славянската и балканската културна традиция.* София, 1991, 259–262.
- Ganeva 2000:** Ганева Р. *Традиционните прически, забраждания и украси за глава на българката като социален знак.* – *Българска етнология*, 4/2000, 51–71.
- Hristov 1990:** Христов П. *Предбрачното общуване в с. Ноевци, Брезнишко, през 20–30-те години на XX век.* – *Българска етнография*, 6/1990, 3–14.
- Hristov 1992:** Христов П. *Снахачество у българите.* – *Българска етнография*, 3/1992, 3–14.
- Ivanova 1984:** Иванова Р. *Българската фолклорна сватба.* София, 1984.
- Ivanova 1982:** Иванова Р. *Обредното време в българската сватба.* – *Български фолклор*, 2/1982, 3–9.
- Koleva 1977:** Колева Т. *Гергьовден у южните славяни.* София, 1977.
- Kuzmanova 1989:** Кузманова В. *Лазаруването в Санданско и общобългарското лазаруване.* В: *Единство на българската фолклорна традиция.* София, 1989, 242–273.
- Legurska, Pavlova, Kitanova 2012:** Легурска П., Павлова Н., Китанова М. *Човешкият живот. Раждане, сватба, погребение. Тематичен речник на българската семейна обредност.* София, 2012.
- Mihajlova 1976:** Михайлова Г. *Социални аспекти на народното облекло.* – *Българска етнография*, 3–4/1976, 5–23.
- Mleczko 2007:** Mleczko J. *Bułgarskie pieśni łazarskie.* Katowice, 2007.
- Stojnev 1994:** Стойнев А. (съст.), *Българска митология. Енциклопедичен речник.* София, 1994.

Rozwiązanie skrótów

- Dobr:** *Сватбени обичаи и обреди.* В: *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания.* Ред. Д. Тодоров. София, 1974, 272–288.
- Kapan:** *Семейни обичаи и обреди.* В: *Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България.* Ред. Д. Тодоров. София, 1985, 176–187.
- Lov:** *Сватбени обичаи и обреди.* В: *Ловешки край. Материална и духовна култура.* Ред. Г. Михайлова. София, 1999, 370–404.

Pir: *Обичаи при сватба. В: Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания.* Ред. В. Хаджиниколов. София, 1980, 390–411.

Stran: *Сватбени обичаи и обреди. В: Странджа. Материална и духовна култура. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания на България.* Ред. М. Черкезова. София, 1996, 270–292.